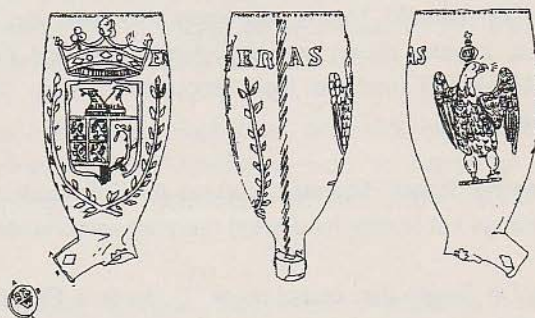

De vogel gevlogen

A.M.M. van den Brand

De afgelopen 25 jaar zijn bij opgravingen in 's-Hertogenbosch duizenden pijpenkoppen gevonden. Veelal gaat het om onversierde exemplaren die (afgezien van de andere mogelijkheden die dit vondstmateriaal biedt) alleen al als dateringsmateriaal welkom zijn. Slechts zelden is er sprake van bijzondere exemplaren die apart de aandacht verdienen. De hier besproken pijpenkop is echter zo'n bijzonder exemplaar. Hij kwam in 1998 tevoorschijn bij de opgraving op het terrein van de voormalige brandweerkazerne in het centrum van de stadⁱ. Wat maakt deze pijp nu zo bijzonder?

- 1a. Archeologie 's-Hertogenbosch
- 1b. Water- en Vuurplein, 's-Hertogenbosch
- 2a. Ovoïde
- 2b. Gekroond wapen van 's-Hertogenbosch / Gekroonde Napoleontische adelaar met keizerskroon op bliksemschicht; Aan de rokerszijde de tekst "ERAS"
- 2c. Ruit / ruit
- 2d. BWB
- 2e. Ongeglasd
- 2f. Gebotterd
- 2g. Gehele radering rondom ketelopening
- 2h.
- 3a.
- 3b.
- 3c.
4. 1810-1813
5. 's-Hertogenbosch
6. Leonardus Eras
- 7.

Tekening schaal 1:2

Op de eerste plaats is hier sprake van een in 's-Hertogenbosch vervaardigd produkt. Als de roker al rokende naar de pijp keek, zag hij daarop de naam Eras staan. Leonardus Eras is namelijk de fabrikant van deze pijp. Hij had, samen met Jan Norbert Coolen, in 1810 in de stad een pijpenfabriek opgericht. Over de fabriek valt niet zo heel veel te vertellen. Voor zover bekend is er geen bedrijfsarchief bewaard gebleven. Uit een aantal kleine vermeldingen is slechts in grote lijnen het wel en wee van de fabriek te reconstrueren. Zo blijkt bijvoorbeeld uit een brief aan de Bossche burgemeester dat er in november 1810 reeds 48 personen (inclusief jongeren en leerlingen) werkzaam zijn in de fabriekⁱⁱ.

Recentelijk zijn een tweetal losse patenten van deze fabriek opgedoken in de handelⁱⁱⁱ. Daaruit blijkt dat in 1819 door Eras fl. 18,40 werd betaald voor een "Pijpenfabriek met

ⁱ R. van Genabeek. Water en Vuurplein. Archeologisch onderzoek. Bossche Bladen I (1999), p. 23-24.

ⁱⁱ D. Duco. Pijpmakers in 's-Hertogenbosch. In: Pijpelijntjes jaargang 4, nummer 3, juli-september 1978.

ⁱⁱⁱ Momenteel in particulier bezit.

Een Oven". Uit het patent voor het jaar 1823 blijkt dat Eras toen 23 personen in dienst had. Op de achterzijde van het patent uit 1819 staat verder in handschrift vermeldt:

Lemmen a grave
1 mante korte 15
1 mantu Lange 36

I Coppes te Neerbos
4 manden 32
2 manden 30

de Heer f:Cressens te Nijmegen
12 gros korte pijp 15 franco

Vermoedelijk zijn het aantekeningen betreffende leveranties en/of bestellingen. Onbekend, en vooralsnog archeologisch niet aangetoond, was het feit dat Eras blijkbaar twee soorten pijpen produceerde: lange en korte.

Dat de productie vrij omvangrijk moet zijn geweest is vooral archeologisch aantoonbaar: producten van Eras werden en worden in grote getale gevonden, ook buiten 's-Hertogenbosch.

Toch zou de productie nog omvangrijker kunnen zijn geweest dan tot nu toe werd aangenomen. De Bossche tabakspijpen kunnen namelijk, op grond van de vorm, nauwelijks tot niet onderscheiden worden van de tabakspijpen die bijvoorbeeld in Gouda vervaardigd werden. Daarom spelen bij de identificatie van de Bossche pijpen de merken op de hiel een belangrijke rol.

Van Eras zijn slechts een vijftiental hielmerken met zekerheid bekend: via teruggevonden productieafval is bekend dat de volgende merken werden gezetⁱ:

Gekroond: 37, 66, 77, AB, H, WS, ES en de wijnton;

Ongekroond: B, KIP, both en de lelie;

Via processtukken is bekend dat door Eras minstens een drietal merken uit Gouda werden geïmiteerd:

Gekroond: 16, 46 en PS;

Als bijmerk werd in 's-Hertogenbosch een vereenvoudigde vorm van het Bossche stadswapen gebruikt: een boompje al of niet op een schildje geplaatst. Op grond van deze bijmerken wordt verder nog van negen hielmerken vermoed dat ze door Eras zijn gebruiktⁱⁱ:

Gekroond: 6, 36, 38, 69 en WP;

ⁱ J.L.F. van den Hurk en E. Nijhof. Hoofdstuk 21 "Pijpen". In: H.L. Jansen (red.). Van Bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch, 1983, p. 229-236.

ⁱⁱ J.L.F. van den Hurk en E. Nijhof. De Bossche pijpenindustrie en haar produkten. PKN 6^e jaargang, nr. 23, p. 60-67 en J. Engelen. Bodemvondsten uit Eindhoven. PKN 21^e jaargang, nr. 82, p. 1033-1036.

Ongekrond: de hond, D, N en TS;

Wat de hier besproken pijpenkop nu mede zo aardig maakt is het feit dat deze een tot nu toe onbekend bijmerk en hielmerk bevat, bestaande uit een ruitje en de lettercombinatie BWB. Onder de duizenden pijpenkoppen die tot nu toe binnen en buiten 's-Hertogenbosch zijn opgegraven kunnen dus nog heel wat onversierde exemplaren zitten, die nu met een redelijke mate van zekerheid aan Eras kunnen worden toegeschreven.

Wat de pijp verder bijzonder maakt is het feit dat het aan de ene zijde een wapenschild vertoont en aan de andere zijde een vogel. Voor Bosschenaren is het niet moeilijk in het wapen het Bossche stadswapen te herkennen. De Bosschenaren van rond 1810 zullen in de vogel zonder veel moeite de Napoleontische adelaar met keizerskroon op de kop, staande op een bliksemschicht, hebben herkend. Dit laatste symbool was toen op heel wat plaatsen in de stad te zien: als versiering op de militaire uniformen; als stempel op officiële stukken (zij het zonder kroon) op de nieuwe munten die in omloop waren gebracht.

Voor het gebruik van het stadswapen had Eras op 27 november 1810 van de burgemeester toestemming gekregen¹. Dat de burgemeester niet meer gerechtigd was die toestemming te verlenen werd daarbij niet vermeld. Op 16 maart 1810 was de provincie Zeeland en het gebied bezuiden de Maas en Waal namelijk bij Frankrijk ingelijfd en mochten de oude wapens niet meer gevoerd worden²! Wilde een gemeente een nieuw wapen dan kon ze dat aanvragen, maar wapenfiguren en onderscheidingen van het keizerrijk, zoals adelaars en bijen, mochten daar niet in voorkomen. In het stadswapen dat op 13 maart 1813 door Napoleon aan "s-Hertogenbosch werd verleend was de tweekoppige adelaar dan ook niet meer te vinden. Het stadswapen dat Eras op zijn pijp heeft aangebracht is nog het oude (verboden) stadswapen, met hertogskroon en de tweekoppige adelaar.

Het idee om naast het stadswapen de Napoleontische adelaar op de pijpenkop aan te brengen zou wel eens uit 1810 kunnen dateren. Van 6 tot 8 mei 1810 verbleef Napoleon in 's-Hertogenbosch. Op 8 mei gaf hij de Sint-Jan terug aan de Katholieken. De Katholieke Eras moet toen ongeveer over het keizerlijke logo zijn gestruikeld.

De hier besproken pijpenkop met het BWB-merk is op grond van de afgebeelde adelaar ongetwijfeld afkomstig uit de eerste productie jaren van de fabriek en dateert dus uit de jaren 1810-1813. Op 27 november 1810 werd aan Eras toestemming verleend voor het gebruik van het stadswapen, op 13 maart 1813 werd een nieuw stadswapen vastgesteld. De vorm voor de pijp zal tussen de twee genoemde data zijn vervaardigd.

---

¹ Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud Stads Archief inv. Nr. 821. Verbalen van de burgemeester/maire 16-7-1810 – 31-12-1810. 27 november 1810.

² H.J.H. Bossink. Het wapen van 's-Hertogenbosch. In: Jaarboek Varia Historica Brabantica VIII. 's-Hertogenbosch, 1979. P. 245-269. Zie verder ook J. A. de Boo. Heraldiek in de Franse tijd. In: Jaarboek Centraal Bureau Genealogie XXXI (1977) p.180-196.

Op 26 januari 1814 werd 's-Hertogenbosch bevrijd van de Fransen. Reeds voor die datum werd elders door de militairen de gekroonde adelaar met bliksemschicht van de uniformen verwijderdⁱ. Mede door de catastrofaal verlopen veldtocht in Rusland (1812-1813), waarbij zo'n 15.000 Nederlandse militairen het leven lieten, was de populariteit van Napoleon gedaald. Als enige tijd later ook nog eens het Koninkrijk der Nederlanden is ontstaan, zal de vraag naar tabakspijpen met een Napoleontische adelaar wel zijn verdwenen.

De pijpenkop met stadswapen en adelaar zal na de Franse tijd worden opgevolgd door een ander (reeds bekend) model waarop het stadswapen, dit keer met twee wildemannen, voorkomtⁱⁱ. Leonardus Eras wordt daarop met naam en toenaam genoemd, de Napoleontische adelaar is echter gevlogen.

De Nederlandse export van kleipijpen naar Duitslandⁱⁱⁱ

Ruud Stam

1. Inleiding

Niet alle pijpenmakerscentra in Nederland hebben zich ook op de export gericht. In de 17e eeuw waren Amsterdam en vooral Gouda van belang voor de export naar Duitsland^{iv}. In de 18e en de 19e eeuw waren dat Gouda en in beperkte mate ook Alphen aan de Rijn. De Alphense pijpenmakers richtten zich ondermeer op de export naar Scandinavië, Denemarken en Noord-Duitsland.^v

Daarnaast hebben ook andere centra op een beperkte schaal pijpen naar Duitsland uitgevoerd. Zo hebben bijvoorbeeld de pijpenmakers uit Gennep en Venlo in het begin van de 19^e eeuw naar de aangrenzende gebieden in Duitsland geëxporteerd^{vi}. Aan het eind van de 19^e eeuw en in de 20^e eeuw voert praktisch alleen Gouda nog naar Duitsland uit. Na de Eerste Wereldoorlog betreft dit voornamelijk gietpijpen in kleinere partijen.

ⁱ C. de Mooij. Eindelyk uit d'Onderdrukking. Patriottenbeweging en Bataafs-Franse tijd in Noord-Brabant 1784-1814. Zwolle s.a. 106.

ⁱⁱ Van den Hurk en Nijhof, Bossche pijpenindustrie, 63. Dat wapen was op 16 juli 1817 door de Hoge Raad van adel bevestigd. In feite ging het om het oude stadswapen. De hertogkroon en de wildemannen waren reeds in 1670 eigenhandig aan het wapen toegevoegd.

ⁱⁱⁱ Met Duitsland wordt in dit artikel bedoeld de gebieden die binnen de grenzen van het hedendaagse Duitsland gelegen zijn. Op analoge wijze zijn de aanduidingen Nederland en België gebruikt.

^{iv} De export van Amsterdam was meer gericht op Amerika. Zie: Stam, R. D., The export of European clay pipes to North America. A preliminary survey. The Pipe Year Book 2002, P 8.

^v Meulen, J. van der, De "Gouwenaars" van Alphen aan den Rijn, Leiden, 1986. Blz. 72 en 77.

^{vi} Mielke, H-P., Tonpfeifenland Niederrhein. Zur Verbreitung der Pfeifenbäckerei zwischen Köln und den Niederlanden. Knasterkopf 15, 2002, S. 75.